

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Географічний факультет
кафедра географії України

УДК 911.375.62

На правах рукопису

Туристичне використання оборонних споруд Закарпаття

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Галузь знань 10 – природничі науки

Спеціальність 106 – Географія

Освітня програма – Географія рекреації та туризму

Випускна кваліфікаційна робота
студентки 2 курсу магістратури
Зубко Аліни Сергіївни

Подається на здобуття освітнього ступеня
«магістр географії»

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, прізвище та ініціали)

Науковий керівник – професор кафедри географії України,
д.геогр.н. Дмитрук Олександр Юрійович

Допущено до захисту:

Протокол засідання кафедри №17 від «05» травня 2021 р.

Завідувач кафедри

Сергій Уліганець

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД	6
1.1. Визначення поняття та основні характеристики оборонних споруд.....	6
1.2. Оборонні споруди у системі об'єктів туристично-рекреаційної діяльності.....	8
Висновки до першого розділу.....	13
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ ТА ОБОРОННИХ СПОРУД	15
2.1. Історія розвитку фортифікації та оборонних споруд у світі.....	15
2.2. Історичний розвиток фортифікації та оборонних споруд на території України.....	22
Висновки до другого розділу.....	29
РОЗДІЛ 3. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ЗАКАРПАТТЯ У ТУРИЗМІ ТА РОЗРОБКА СТРАТЕГІЇ ЇХ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ	31
3.1. Перелік та основні відомості про оборонні споруди Закарпатської області.....	31
3.2. Ефективність сучасного використання оборонних споруд Закарпаття.....	36
3.3. Стратегія популяризації замкового туризму на території Закарпатської області.....	38
Висновки до третього розділу.....	42
ВИСНОВКИ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	48

ВСТУП

Актуальність теми. Хоча зараз і спостерігається зниження показників туризму через карантинні обмеження пов'язані з коронавірусною інфекцією та туризм все ще залишається однією з найбільш перспективних галузей господарства. Наразі у всіх країнах спостерігається підвищення попиту саме на внутрішні напрямки, що є гарною перспективою для розвитку внутрішнього туризму.

Україна має багату історико-культурну спадщину. Оборонні споруди завжди посідали у ній важливе місце, адже саме вони стали свідками багатьох подій, що вплинули на хід як української, так і світової історії. Керуючись досвідом багатьох країн, подібні споруди можуть стати місцями, що приваблюють мільйони туристів. Для багатьох мандрівників цікаво дізнатися про історію, побут, архітектурні стилі та військові досягнення тієї чи іншої країни.

Закарпатська область має велике історико-культурне значення та має високий потенціал для розвитку туризму на території України. На території області розташована значна кількість фортифікаційних споруд. При вмілому використанні цих об'єктів – саме замковий туризм може стати одним з пріоритетних напрямків туризму на території області. Дослідження даної теми є важливим для подальшого розвитку сфери туризму та підвищення ефективності використання оборонних споруд.

Метою роботи є визначити місце оборонних споруд у галузі туризму, проаналізувати ефективність туристичного використання оборонних споруд Закарпатської області та розробити стратегію їх популяризації.

Об'єкт дослідження – місце оборонних споруд у системі об'єктів туристично-рекреаційної діяльності та їх туристичне використання.

Предметом дослідження є туристичне використання оборонних споруд Закарпаття.

Завдання дослідження:

- розглянути визначення терміну «оборонні споруди» та їх класифікацію;
- визначити місце оборонних споруд у системі туристично-рекреаційної діяльності;
- простежити світову історію розвитку фортифікації та оборонних споруд;
- прослідкувати історичний розвиток оборонних споруд Закарпатської області та здійснити їх перелік;
- провести аналіз ефективності сучасного туристичного використання оборонних споруд Закарпаття;
- розробити стратегію популяризації оборонних споруд як об'єктів туризму.

Під час написання роботи було використано наступні **методи дослідження**: аналізу, синтезу, спостереження, описовий метод, метод порівняння, узагальнення, метод системного аналізу та інші. Завдяки ним ми змогли прослідкувати історію розвитку фортифікації та оборонних споруд в Україні та Європі, оцінити ефективність використання оборонних споруд Закарпаття як туристичного об'єкту та запропонувати стратегію їх популяризації.

Ступінь вивчення теми. Важливість туристсько-рекреаційних ресурсів, їх неоднорідний склад, різне походження зумовили існування різних підходів до їх класифікації. Багато праць на цю тематику написані як українськими, так і зарубіжними вченими (праці О. О. Бейдика, О. О. Любіцевої, М. П. Крачила, М. Труасі, П. Дефера). Аналіз літературних джерел показав, що оборонні споруди в цих класифікаціях майже не розглядаються.

Обсяг роботи складає 52 сторінки основного тексту. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРИСТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД

1.1. Визначення поняття та основні характеристики оборонних споруд

Оборонна споруда – це вид фортифікаційної споруди, що побудована з метою забезпечення умов для ведення оборони, зменшення військових втрат та ускладнення наступу ворогів [7].

В основному подібні об'єкти будуть для одного з наступних призначень [12]:

- ведення вогню (прикладом такого типу споруд є вежі, окопи або ж майданчики для вогневих засобів);
- захисту особового складу та військової техніки (прикладом є щілини, укриття та перекриті ділянки траншей);
- здійснення маневрів (з цією метою використовують потерни, траншеї та ходи сполучення).

Оборонні споруди бувають як наземними, котловинними та підземними. Також, для їх характеристики застосовують розподіл за захисними властивостями, використаними будівельними матеріалами, конструкціями, умовами виготовлення та зведення. Найчастіше матеріалом для спорудження виступають елементи промислового виготовлення та різноманітні місцеві матеріали [5].

Одна з найпопулярніших класифікацій оборонних споруд України належить доктору історичних наук О. Мацюку. Науковець поділяє їх на [9]:

- давньоруські укріплені городища;
- міста-фортеці;
- замки;
- оборонні монастирі;

- церкви, костели та синагоги;
- військові укріплення;
- сторожові вежі;
- оборонні дзвіниці.

Типи оборонних споруд, їх основні розміри, захисні властивості та місця розташування на місцевості можна визначити залежно від поставлених завдань з інженерного обладнання місцевості, її рельєфу, матеріальних засобів, наявного в розпорядженні військ часу та інших можливостей.

Подібні споруди зводили не тільки для захисту від іноземних вторгнень, але й для оборони від локальних ворогів (народні повстання). Архітектурні стилі оборонних споруд змінювалися з епохами: починаючи від дерев'яно-земельних укріплень до династичних замків та садиб. При цьому не тільки замки та фортеці використовували з метою оборони, але й церкви та монастирі [21].

Поштовхом до розвитку оборонних споруд завжди виступали в першу чергу вдосконалення озброєння і тактики. На початковому етапі в епоху, коли війська в основному використовували колючо-ріжучу та металеву зброю — для захисту від нападників цілком успішно використовували огорожі, вали та рови, які становили основу укріплень та ускладнювали раптовий напад чи штурм.

Після винайдення вогнепальної зброї та лінійної тактики у системі укріплень з'явилися редути. Зі збільшенням потужності стрілецької зброї та артилерії, впровадженням розсипного ладу і бойових порядків, що мали резерви, основу укріплених позицій і опорних пунктів стали складати окопи (бастіони, ложементи тощо), траншеї, дерево-земляні і залізобетонні споруди (дерево-вогневе споруда, довготривале вогневе спорудження). В умовах високоманеврових дій механізованих й танкових військ широко

застосовуються комплекти оборонних споруд промислового виготовлення – з профільної і листової сталі та інших матеріалів [53].

1.2. Місце оборонних споруд у системі об'єктів туристично-рекреаційної діяльності

Оборонні споруди – це інженерні споруди, призначені для підвищення ефективності застосування зброї та військової техніки, забезпечення стійкого управління військами, захисту військ і населення від засобів ураження противника. У багатьох країнах фортифікації стали місцями атракції для мільйонів туристів. Вони багато можуть розповісти про історію, побут, архітектурні стилі, військові досягнення країни. У багатій історико-культурній спадщині України пам'ятки оборонної архітектури також посідають важливе місце. Вони були свідками багатьох подій, які відбувалися на теренах нашої країни, та впливали на хід не тільки української, а й загальноєвропейської та світової історії. Захисні споруди як частина культурно-історичної спадщини України виступають об'єктом дослідження для багатьох дослідників, вчених з різних галузей знань (історія, географія, архітектура, археологія). Як об'єкти культурного надбання вони мають високу історичну цінність. Оборонні споруди відображають історію життя населення, країни: побут, традиції, рівень розвитку будівництва, військової справи, зброї, важливі історичні події. Будучи свідками життя народу й розвитку його національної культури, вони відіграють важливу роль у пізнанні історії, розвитку духовності, вихованні почуття патріотизму в суспільстві. Архітектурна та естетична цінності пов'язані з архітектурними формами, стилями, естетичним виглядом, завдяки чому пам'ятки оборонного будівництва були і є повноцінними творами мистецтва архітектури [16].

Розглянемо захисні споруди з точки зору можливості їх використання у туристсько-рекреаційній діяльності. Спонукальною метою використання фортифікаційних споруд з метою туризму може стати туристський інтерес і туристське враження. Туристський інтерес – перспектива одержання туристом об'єктивної інформації, позитивних емоцій або потенційна можливість задоволення його потреби в конкретній, апріорі частково відомій, туристській послугі (роботі), туристському товарі й туристському продукті, заснованих на певному комплексі туристських ресурсів, що виступають у вигляді об'єктів туристського інтересу [5].

Розрізняють наявні туристичні ресурси, що вже використовуються в туристичній діяльності, та потенційні (туристсько-рекреаційний потенціал), які можуть бути задіяні за певних умов (реставрація, реконструкція, розвиток транспортної, туристичної інфраструктури тощо). Потенційні ресурси створюють можливості для нарощування або створення нової туристичної пропозиції, використовуючи весь спектр ресурсів, а не тільки кращі за якістю туристичні ресурси. Оборонні споруди України найчастіше розглядаються як потенційні туристичні ресурси, оскільки багато з них потребують реставраційних, реконструкційних робіт, покращення туристичної інфраструктури території тощо. Як об'єкти туристського інтересу фортифікації мають свої цінності [21].

Пізнавальна цінність оборонних споруд полягає передусім у їх винятковій ролі як джерел історичної інформації. Вони несуть у собі інформацію про матеріальне й духовне життя суспільства певного історичного періоду, про особливості побуту, досвіду, традицій населення та особливості військової справи.

Естетична цінність полягає в особливостях архітектури пам'ятки, архітектурних форм, які відбивають певний період історії, стилю і несуть у собі естетичну привабливість, характерність побудови та загального

вигляду фортифікаційної споруди; також оборонні споруди часто вдало вписуються у природний чи антропогенний ландшафт, є його окрасою.

Утилітарна цінність полягає в можливості використання пам'яток оборони, в тому числі в туристсько-рекреаційній діяльності, під заклади готельно-ресторанного комплексу, музеї, місця проведення масових туристських заходів, таких як: фестивалі, рицарські турніри, відтворення історичних подій тощо.

Атрактивна цінність пов'язана з тим, що найчастіше оборонні споруди виділяються на фоні загальних природних та урбаністичних ландшафтів. Як вже зазначалося, оборонна споруда покращує загальний вигляд ландшафту, а тому завжди викликає інтерес у туристів та мешканців місця; подібна споруда може бути візитною карткою регіону, чи навіть країни (Білгород-Дністровська фортеця – символ міста Білгород-Дністровського та візитна картка Одеської області).

Рекреаційна цінність полягає в тому, що відвідуючи пам'ятки оборонного зодчества, турист здійснює один з видів рекреації – пізнання; також рекреаційна цінність пов'язана з тим, що часто фортифікації розташовуються в мальовничих природних місцевостях (на пагорбі, поблизу лісу, озера, річки тощо) [18].

Туристське враження – комплекс емоцій, у загальному випадку позитивних, і духовного й фізичного стану туриста, що виник або досягнутий ним у результаті споживання туристських послуг (робіт), придбання туристських товарів, споживання туристського продукту. Воно складається з багатьох компонентів. Оскільки туризм призначений для задоволення потреби людини у відпочинку й розвазі, то людина, що відвідує фортифікації, природно планує або має на увазі одержання позитивних емоцій у процесі пізнання, спогляданні пейзажів, здійснення пригод й інше [10].

Ефективність туристсько-рекреаційної діяльності значною мірою залежить від адекватної оцінки всього комплексу туристичних ресурсів. Але перш ніж визначити значення окремого ресурсу, необхідно розглянути класифікацію системи об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності. Проблемою вивчення туристсько-рекреаційних ресурсів займалися і займаються багато вчених-географів, економістів, маркетологів. У науковій літературі пропонується чимало підходів до класифікації туристичних ресурсів [11].

Структура туристсько-рекреаційних ресурсів достатньо добре розроблена і представлена в літературі. О.О. Бейдик пропонує поділяти туристсько-рекреаційні ресурси на природні, природно-антропогенні, суспільно-історичні, суперточка-тур. До суспільно-історичної групи вчений відносить пам'ятки громадської, сакральної, військової архітектури, пам'ятки садово-паркового мистецтва, архітектурні монументи та скульптурні пам'ятки. Я.Б. Олійник та А.В. Степаненко пропонують ділити туристичні ресурси на природні, історико-культурні, соціально-економічні. О.О. Любіцева поділяє туристичні ресурси на природні, інфраструктурні та культурно-історичні. М.П. Крачило поділяє туристичні ресурси на природні, культурно-історичні та соціально-економічні.

Оборонні споруди як окремий елемент системи об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності розглядаються в класифікації О.О. Бейдика. Він відносить фортифікації до пам'яток військової архітектури. О.О. Любіцева як елемент культурно-історичних ресурсів розглядає замкові комплекси. За основу класифікації науковці найчастіше беруть сутнісний підхід (за походження ресурсу). На його основі ресурси поділяються на групи за походженням: природні, природно-антропогенні, культурно-історичні, соціально-економічні [12].

Оборонні споруди як рукотворні об'єкти мають антропогенне походження. Відображуючи історію людства, країни, розвиток архітектури, будівництва, військової справи захисні споруди несуть у собі велику історичну, архітектурну цінності і відносяться до групи культурно-історичних ресурсів. Поділ на підгрупи пов'язаний з неоднорідністю об'єктів кожної з груп. М.П. Крачило пропонує поділяти групу культурно-історичних ресурсів на чотири підгрупи: культурні, етнографічні, історичні, археологічні об'єкти. Зокрема до культурних об'єктів він відносить: музеї, виставки, театри – споруди, які характеризують та висвітлюють культурну сферу життя людей, до етнографічних пам'яток: етнографічні особливості території, фольклор, центри прикладного мистецтва. Підгрупу археологічних пам'яток інколи відносять до підгрупи історичних пам'яток, але тут є свої відмінності за віком та особливостями дослідження пам'ятки. До пам'яток археології відносять стоянки, поселення, поховання, укріплення, знаряддя праці, зброї, посуду, предмети побуту кам'яного, мідного, залізного віків і пам'ятки пізніших часів [1].

Пам'ятки історії – це об'єкти, які включають архітектурні споруди і пам'ятники більш пізніх часів: історичні центри міст, визначні архітектурні споруди, палаци, замки, фортеці тощо [19].

Оборонні споруди ми пропонуємо виділяти як окремий елемент підгруп археологічних та історичних пам'яток. Вони включають в себе відповідно: укріплення, фортифікації стародавніх поселень, стоянок кам'яного, мідного, залізного віків; оборонні укріплення, замки, фортеці, оборонні монастирі, системи міських укріплень, які відносяться до пам'яток більш пізніх часів (від залізної доби до наших часів). В той же час, фортифікації виділяються з поміж інших об'єктів цих підгруп за головною функцією, яку вони виконували – захисною (житлова та представницька функції були другорядними), що вплинуло на особливість розташування такого роду споруд, особливість будівництва, архітектури.

Також, маючи високу культурну, історичну цінності, вони можуть існувати окремо або в комплексі як атракція для туристів. Разом з іншими об'єктами нерухомої спадщини формують історико-культурний туристичний потенціал регіону, країни [14].

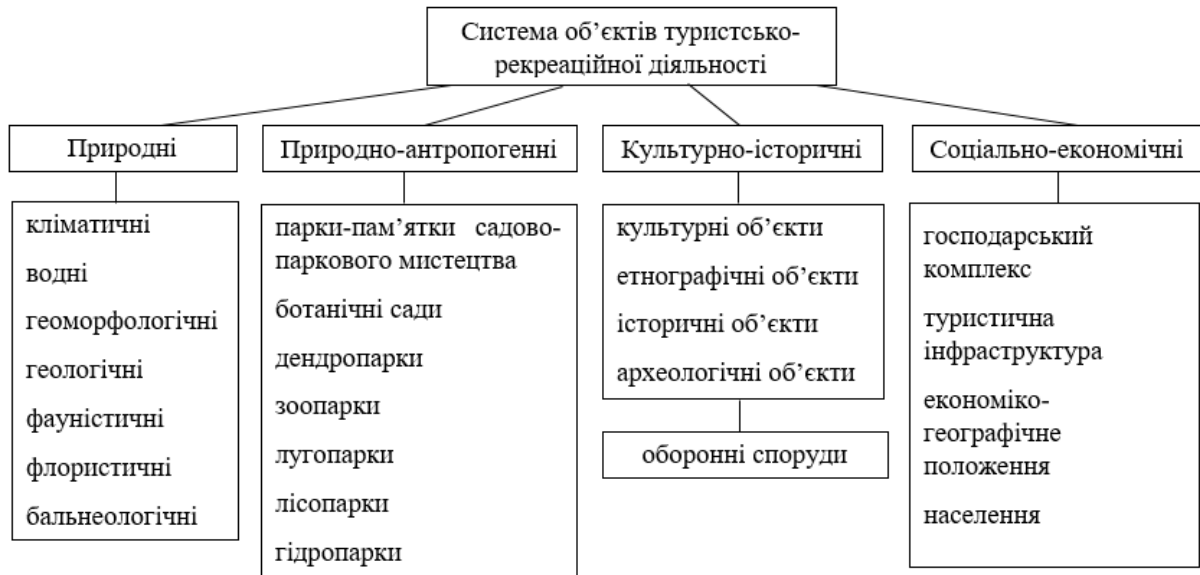

Рис.1. Місце фортифікаційних споруд у системі об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності

Місце оборонних споруд у системі об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності найкраще зобразити у вигляді схеми (див. рис. 1.3).

Таким чином, оборонні споруди займають важливе місце у системі туристичних об'єктів, оскільки вони виконують важливу роль як історико-культурна спадщина, несуть у собі високу мистецьку цінність. Розуміння сутності пам'ятки архітектури, усвідомлення її суспільної значущості є важливою передумовою вирішення комплексу питань, пов'язаних з її охороною, реставрацією, використанням, передусім в туристсько-рекреаційній діяльності [15].

Висновки до першого розділу

Оборонними спорудами називають вид фортифікаційних споруд, що зводяться з метою забезпечення військам умов для ведення оборони, зменшення їх втрат та ускладнення наступу супротивника.

Український архітектор Олександр Лесик запропонував класифікувати всі замки та монастирі на території країни за придатністю пам'яток для розміщення в них функціональних груп приміщень закладів відпочинку й туризму.

Докторі історичних наук Орест Мацюк пропонує наступну класифікація оборонних споруд: давньоруські укріплені городища, міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення, сторожові вежі, оборонні дзвіниці.

Усі наявні в Україні об'єкти історико-культурної спадщини перебувають під охороною держави. Діє спеціальний Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8.06.2000 р. № 1805-ІІІ, що регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони національної культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Оборонні споруди як складова культурної спадщини України відносяться до групи культурно-історичних туристсько-рекреаційних ресурсів, є елементом архітектурної та історичної підгруп. Важливість оборонних пам'яток пов'язана з великою історичною, архітектурною, естетичною цінністю, яку вони несуть у собі, часто стаючи прикрасою природного чи антропогенного ландшафту. На сьогодні привабливість оборонних споруд як об'єктів туристського інтересу обумовлюється їх пізнавальною, атрактивною, естетичною, утилітарною, рекреаційною цінностями. Зважаючи на значення фортифікаційних споруд для туризму та рекреації, можна стверджувати, що необхідно проводити роботи з їх дослідження та вивчення. Особливо це стосується питань відновлення, використання, збереження культурного середовища життя людини, що сприятиме соціально-культурному розвитку регіонів та країни в цілому.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ ТА ОБОРОННИХ СПОРУД

2.1. Історія розвитку фортифікації та оборонних споруд у світі

Фортифікацією називають воєнно-технічну науку, яка займається розробкою теоретичних основ та практичних засобів захисту війська, мирного населення та об'єктів тилу від впливу різних способів ураження методом будівництва та використання оборонних споруд, є важливою частиною воєнно-інженерного мистецтва.

Основними видами фортифікації є польова (тимчасова) та довготривала (постійна). Польова складається зі споруд, що побудовані для того, щоб укріпити позиції: смуги та рубежі оборони, оснащення вихідних районів та районів розташування, які зайняті або призначені для зайняття у процесі битви військами, пункти управління, тиллові частини та установи. Польові фортифікації у свою чергу поділяють на відкриті та закриті. Зазвичай, їх будують силами війська використовуючи землю, дерево, підручні матеріали та збірні металеві, залізобетонні та інші конструкції [54].

Об'єкти довготривалої фортифікації споруджують завчасно з метою укріплення державних кордонів, важливих стратегічних напрямків, підготовкою вірогідних місць проведення воєнних дій та території країни вцілому. Основною метою є захист населення, воєнних, промислових та інших споруд від засобів ураження супротивників. Довготривалі системи укріплень будують з міцних матеріалів (бетон, залізобетон, броньовані конструкції та інше), серед них виділяють вогневі споруди легкого, посиленого та важкого типів. У процесі воєнних дій типовою є взаємодій довготривалих конструкцій з польовими оборонними спорудами.

Оборонні споруди мають дуже давню історію. Їх будували ще в період, коли було розділення первісного спілкового ладу й потрібно було

захищати поселення від нападів ворожого племені. Коли суспільство еволюціонувало до виникнення держави та армії, то укріплення стали будувати не лише з метою захисту, але й для забезпечення успішних бойових дій військ на своїй та ворожій території [36].

До перших типів подібних споруд відносять земляні або кам'яні вали та рови, які посилювались дерев'яними палісадами. У процесі розвитку воєнного мистецтва, відбувалося й удосконалення військової та будівничої техніки. З часом почали з'являтися фортеці з кам'яними та дерево-земляними стінами, для яких характерними були злами, парапети, зубці, виступи бійниці (також, були й інші засоби захисту воїнів та ведення бою). З метою уникнення обстрілів підступів, будувалися вежі, що пізніше трансформувалися в основні опірні пункти укріплених огорож.

Навколо населених пунктів та державних кордонів почали будувати складні укріплення (такі як Римські вали або Велика Китайська стіна). Значного поширення набули польові укріплення (відомим прикладом є Римський табір), які використовували, щоб захистити військо від нападів супротивника при розміщенні тобору під час осади фортець, відпочинку та веденні битви. Тоді ж почали створювати постійні табори для гарнізонів, значна частина з яких у подальшому трансформувалися на фортеці [17].

Мистецтво спорудження оборонних споруд розвивалося одночасно з мистецтвом атаки таких укріплень. Почали використовувати багатопверхові облогові вежі, криті підступи, металеві машини, штурмові драбини та підкопи.

Вдосконаленням техніки побудови фортифікацій займалися науковці – воєнна архітектура займалася вивченням способів побудови оборонних споруд, а кастрометація акцентувала свою увагу на укріплення місцевості для проведення битви. Тільки у XVI-XVII ст. їх було об'днано в одну науку – фортифікацію, що й стало початком розвитку цієї галузі.

Феодалний період країн Західної Європи XI-XV ст. характеризується поширенням веж-замків, укріплених міст та монастирів, які були необхідні у тогочасних реаліях, коли повсюду проходили міжусобні битви. Міжусобиці завершилися і їм на зміну прийшли абсолютні феодалні держави, тому оборонні споруди почали будуватися задля інтересів усієї країни [21].

У Росії того періоду також швидкими темпами розвивалася побудова веж, які мали назву кремль (яскравими прикладами є Московський, Новгородський та Псковський). Тоді ж почали використовувати спеціальні конструкції для спорудження польових укріплень. Цікавим явищем є рухомі укріплення – «гуляй-города», а у 1552 році при облозі Казані вперше було застосовано вихідний плацдрам [9].

Період XV-XVI ст. стає зламним у розвитку фортифікацій, адже тоді армії почали оснащувати вогнепальною зброєю. Як наслідок – почали виникати фортифікаційні школи, які займалися розробкою різних систем укріплень, що могли бути застосовані у сучасних реаліях. Так італійці (М. Санмікелі, Н. Тарталья, Дж. Маджі та інші) запропонували ефективні методи посилення огорож фортець. Засновники німецької школи фортифікації (А. Дюрер, Д. Спекль, І. Готер та інші) перейняли досвід італійських майстрів. Французькі майстри XV-XVIII ст. внесли значний вклад у теоретичні та практичні засади фортифікації, їх ідеї у подальшому застосовувалися у всіх Європейських країнах. Починаючи з XVIII ст. огорожі фортець додатково оснащувались фортами [18].

Пік розвитку російської фортифікації припадає на XVIII – початок XIX ст., цьому сприяли визначні полководці того часу. У 1709 році Петро I використав польові укріплення для забезпечення військових дій під час Полтавської битви, що у подальшому вплинуло на подальший розвитку у напрямку укріплення державних кордонів. Під керівництвом А. В. Суворова були побудовані оборонні межі на Кубані, Кримському

півострові та у Фінляндії. Прикладом вдалого застосування польових укріплень виступає Бородінська битва під керівництвом М. І. Кутузова [15].

У 1930-1940-х рр. А. З. Теляковський видав першу теоретичну працю під назвою “Фортифікація”, яка розкривала тісний зв’язок оборонних споруд із тактикою та стратегією.

Для російської школи фортифікації характерним було приділення значної уваги формі укріплень, при цьому не забували про розробку нових оборонних споруд та тактичних завдань. Під кінець ХІХ ст. російська школа стала панувати у країнах Європи. Російські війська вперше застосували укріплену смугу глибиною 1000-1500 м під час оборони міста Севастополь у 1854-1855 рр.

Після франко-пруської (1870-1871 рр.) та російсько-турецької (1877-1878 рр.) війн популярності набула система польових укріплень у вигляді суцільної позиції, яка складалася з окопів, бліндажів та різноманітних укриттів. Все це дало ще один поштовх для розвитку польової фортифікації [23].

Після формування у країнах регулярних армій та загальної підвищенні її бойової здатності був розроблений принципово новий тип фортової фортеці, для якої характерними були винесені наперед два пояси фортів та укріплені між ними проміжки [14].

Наприкінці ХІХ ст. винайшли бризантні вибухові речовини та снаряди великої руйнівної сили, що не могло вплинути на тогочасні оборонні споруди. Перш за все, почали використовувати міцніші матеріали – бетон та броньовані конструкції. Бельгія, Франція та Нідерланди почали розміщувати у своїх броньованих баштах знаряддя. Тоді ж виникли й особливі форти-броненосці. Значний вклад у розвиток фортифікації того періоду зробив російський військовий інженер К. І. Величко, який був

автором форту, що являв собою опірний пункт піхоти. Згодом такі форти набули поширення й у інших країнах світу.

Російсько-японська війна 1904-1905 рр. змусила світову спільноту змінити свої погляди на оборонні споруди. Саме тоді почали будувати ешеловані польові укріплення (2-3 лінії на глибині 2-4 км) та тилові оборонні позиції [12].

Неефективність старих фортеційних форм довготривалих фортифікацій було яскраво видно під час Першої світової війни (1914-1918 рр.), потрібні були зміни техніки будівництва польових укріплень. Почали створювати глибоко-ешеловані оборонні смуги з фортифікаційними спорудами, що забезпечили б захист від новітніх бойових знарядь. Тоді ж почали широко застосовувати траншеї та ходи сполучення [7].

Автоматична зброя та висока потужність артилерійського вогню призвели до виникнення необхідності будівництва нового типу оборонних споруд – міцні закриті вогневі об'єкти та сховища у системі траншей. Інженерними плацдармами почали використовувати при наступальних діях армій. Виник новий тип підземних фортифікаційних об'єктів. Основними матеріалами виступали залізобетон та броня. Танки викликали необхідність винайдення та будівництва протитанкових перешкод (рови, надовби, бар'єри). Під кінець війни склалася повноцінна система польових укріплень, що складалися в основному з траншей (обладнані як для військових, так і для господарських цілей) та різноманітних вогневих і захисних споруд [9].

Громадянська війна та військова інтервенція у Росії 1918-1920 рр. характеризується використанням окремих опорних пунктів та вузлів оборони, які прийшли на заміну суцільних укріплених смуг. Замість будівництва нових, укріплювали вже існуючі селища, міста, залізниці та окремі вузли комунікацій. Чисельність Червоної Армії почали збільшуватися під кінець 1918 року, після цього значно підвищилось

значення фортифікації (збільшили глибину укріплених позицій та щільність оборонних споруд). Тоді ж були побудовані польові укріплені райони, які були необхідні для прикриття важливих промислових, адміністративних та політичних центрів. Керували будівництвом укріплених районів військові інженери [15].

Період між Першою та Другою світовими війнами вивів на перший план у військово-інженерній підготовці створення системи прикордонних укріплень. Найбільшого поширення набули укріплені райони та укріплені лінії, які використовували для зміцнення сухопутних кордонів.

У 1920-1930-х рр. у багатьох країнах були створені укріплені прикордонні лінії (Мажино, Маннергейма, Зігфрида). Радянський Союз у першу чергу займався укріпленням південно-західних кордонів. Після Іспанської громадянської війни (1936-1939 рр.) поширилося застосування залізобетонних та бетонних конструкцій навіть при будівництві польової фортифікації, значну увагу приділяли підготовці позицій та районів розташування військ. Радянські війська мали особливу систему польових укріплень, що складалася з передової, основної і тилової зон. На території основної зони увага приділялась оборонним спорудам для забезпечення бойової охорони основної та тилової оборонних смуг. У межах зони проведення потенційних бойових дій готували окопи, вогневі споруди, ходи сполучення та укриття для бійців і техніки. 1939 року було опубліковано “Повчання по фортифікації” [47].

Друга світова війна показала, що довготривалі фортифікації, що були споруджені перед нею в цілому не виправдали сподівань. На це вплинула значна кількість причин: зростання руйнівної сили засобів ураження, слабкість взаємодії з польовим військом, можливість просто обійти такі укріплені кордони та інші. Найбільшу роль під час війни відіграли саме польові укріплення.

Німецькі війська до осені 1941 року майже не використовували споруди фортифікації. Після невдачі поблизу Москви розпочалося будівництво складних оборонних смуг та навіть довготривалих оборонних споруд. Для Третього Рейху характерними були підземні комплекси, де було розміщено промислові підприємства, зберігалися матеріальні запаси. Також, було створено оперативні та стратегічні рубежі оборони, що склалися з довгострокових та польових фортифікацій [3].

Радянські війська застосовували численну систему укріплень на оборонних рубежах, що часто затримувала або навіть зривала наступ ворожих сил. Вдало створені укріплення поблизу важливих напрямків та стратегічних об'єктів підвищили стійкість оборони. Фортифікації використовувалися не лише при обороні, але й при наступі, що закріпитися на захоплених територіях. Під час війни було значно збільшено глибину оборонних позицій та смуг. У 1943 році було побудовано систему траншей та ходів сполучення, які було посилено бетонними, залізобетонними та броньованими спорудами. Значно вдосконалили конструкції та типи фортифікацій, було зменшено їх надземні габарити та підвищено захисні властивості.

Післявоєнний період характеризується розвитком зброї масового знищення та засобів її доставки до цілі. Відповідно, завдання оборонних споруд значно розширилися. Актуальною стала проблема будівництва захисних споруд цивільної оборони. При цьому не втратили своєї актуальності й оборонні споруди для забезпечення військових потреб та захисту об'єктів тилу, тільки з поправкою на сучасні реалії. Новими напрямками у військовій фортифікації стали уніфікація споруд, механізація їх побудови, поширення землерийної техніки та збірних конструкцій. У довготривалій фортифікації своє значення зберігають конструкції з монолітного та збірного залізобетону. Фортифікація

продовжує відігравати значу роль у сучасному військово-інженерному мистецтві [16].

2.2. Історичний розвиток фортифікації та оборонних споруд на території України

Пам'ятки оборонної архітектури займають важливе місце в історико-архітектурній спадщині України. Здавна оборонні споруди відігравали важливе значення для населення. Їх зведення пояснюється необхідністю захисту від нападів ворогів.

Архітектура оборонних споруд змінювалась з плином часу, адже військово обладнання та стратегії ніколи не стояли на місці. Давні дерев'яно-земляні укріплення градів замінювали спочатку укріплені камінням резиденції князів, а потім – замки з укріпленнями та садиби правителів. Подібні пам'ятки вирізняються серед інших об'єктів містобудування та архітектури своїми унікальними особливостями. Це найбільші за розмірами історичні споруди населених пунктів, що часто являють собою центри композицій багатьох міст та сіл нашої держави [14].

Одними з найстаріших досліджених оборонних споруд на території України є укріплене поселення на Херсонщині, яке відноситься до ямної культури та датується III-II тис. до нашої ери. Поселення мало площу близько 1,5 га й було оточене трьома стінами мурів. Матеріалом для будівництва виступали вапнякові брила, висота рештків складає понад 2 м.

Період між V-VII ст. характеризується формуванням локальних культурних ареалів, що поступово еволюціонували до союзів місцевих слов'янських племен. З літописів відомі їх гіпотетичні назви: поляни (Київщина та Канівщина), деревляни (Київське Полісся та Східна Волинь), уличі (південне Придніпров'я та Побужжя), тиверці (межиріччя Середнього Дністра та Пруту), дуліби (верхів'я Дністра та басейн

Західного Бугу), хорвати (карпатський регіон), сіверяни (північне Лівобережжя Дніпра вздовж річок Десна та Сейм). Також, на території України проживали алани, булгари та слов'яни, що були залежними від Хазарського каганату (держава тюрків) [21].

Тоді ж виникли укріплені поселення-гради, що виступали центром життя племінного союзу. Саме на їх території будували культові капища та житло вождів. Залишки городищ все ще можна спостерігати поблизу Києві, Чернігова та Володимира-Волинського. Вони характеризуються глибокими ровами, земляними валами та дерев'яними укріпленнями (які не збереглись до нашого часу). Основними археологічними знахідками у центрі племен є зброя, що посприяло виникненню теорії про існування загонів професійних воїнів, які не приймали участь у господарській діяльності, а повністю присвячували себе війні (в основному займалися набігами на сусідів) [3].

Для періоду Київської держави та Галицько-Волинського князівства також характерними є дерев'яні оборонні об'єкти, які у первісному вигляді не збережені. Зламний момент відбувся у XIII ст., коли камінь та обпалена цегла стали основним матеріалом для будівництва. Перші замки з цегли побудовані на території Галичини та Волині. Тоді ж почали огороджувати цегляними стінами монастирі. Дерево продовжували періодично використовувати для будівництва оборонних споруд до XVI ст., але розвиток вогнепальної зброї та збільшення площі населених пунктів остаточно витіснило цей матеріал.

Пам'ятки оборонної архітектури займають важливе місце в історико-архітектурній спадщині України. Зараз в Україні нараховується близько 116 об'єктів фортифікації та понад 100 укріплених монастирів. Здавна оборонні споруди відігравали важливе значення для населення. Їх зведення пояснюється необхідністю захисту від нападів ворогів [53].

Архітектура оборонних споруд змінювалась з плином часу, адже військове обладнання та стратегії ніколи не стояли на місці. Давні дерев'яно-земляні укріплення градів замінювали спочатку укріплені камінням резиденції князів, а потім – замки з укріпленнями та садиби правителів. Подібні пам'ятки вирізняються серед інших об'єктів містобудування та архітектури своїми унікальними особливостями. Це найбільші за розмірами історичні споруди населених пунктів, що часто являють собою центри композицій багатьох міст та сіл нашої держави [26].

Одними з найстаріших досліджених оборонних споруд на території України є укріплене поселення на Херсонщині, яке відноситься до ямної культури та датується III-II тис. до нашої ери. Поселення мало площу близько 1,5 га й було оточене трьома стінами мурів. Матеріалом для будівництва виступали вапнякові брила, висота рештків складає понад 2 м.

Період між V-VII ст. характеризується формуванням локальних культурних ареалів, що поступово еволюціонували до союзів місцевих слов'янських племен. З літописів відомі їх гіпотетичні назви: поляни (Київщина та Канівщина), деревляни (Київське Полісся та Східна Волинь), уличі (південне Придніпров'я та Побужжя), тиверці (межиріччя Середнього Дністра та Пруту), дуліби (верхів'я Дністра та басейн Західного Бугу), хорвати (карпатський регіон), сіверяни (північне Лівобережжя Дніпра вздовж річок Десна та Сейм). Також, на території України проживали алани, булгари та слов'яни, що були залежними від Хазарського каганату (держави тюрків) [11].

Тоді ж виникли укріплені поселення-гради, що виступали центром життя племінного союзу. Саме на їх території будували культові капища та житло вождів. Залишки городищ все ще можна спостерігати поблизу Києві, Чернігова та Володимира-Волинського. Вони характеризуються глибокими ровами, земляними валами та дерев'яними укріпленнями (які не збереглись до нашого часу). Основними археологічними знахідками у

центрі племен є зброя, що посприяло виникненню теорії про існування загонів професійних воїнів, які не приймали участь у господарській діяльності, а повністю присвячували себе війні (в основному займалися набігами на сусідів) [9].

Для періоду Київської держави та Галицько-Волинського князівства також характерними є дерев'яні оборонні об'єкти, які у первісному вигляді не збережені. Зламний момент відбувся у XIII ст., коли камінь та обпалена цегла стали основним матеріалом для будівництва. Перші замки з цегли побудовані на території Галичини та Волині. Тоді ж почали огороджувати цегляними стінами монастирі. Дерево продовжували періодично використовувати для будівництва оборонних споруд до XVI ст., але розвиток вогнепальної зброї та збільшення площі населених пунктів остаточно витіснило цей матеріал [26].

Значний вплив на розвиток оборонних споруд України мало утворення Кримського ханства (XV ст.), що стало початком регулярних набігів татар. Для об'єктів фортифікації стає характерним поєднання власних традицій та європейської будівельної системи. Особливо вираженим це було на території Західної України, де панувала польська феодална верхівка та німецький патриціат у містах.

У той період з'являються невеликі муровані укріплені замки-резиденції. Яскравим прикладом є замок у Свіржі (Львівська область), початок будівництва якого датується 1485 роком. Замок побудовано на схилі пагорбу, оригінальну оборонну систему було побудовано у вигляді передмостового укріплення, що не є характерним для України [5].

Відомо, що найбільша кількість замків розташована на заході країни. Саме там були розташовані могутні магнатські резиденції та відбувалися постійні конфлікти з використанням зброї. Характерним об'єктом стає укріплений замок, що складався з системи стін з вежами та житловими приміщеннями для власника, його родини та гарнізону військ. Хоча самі

замки вже будували з більш надійних матеріалів, житлові будинки все ще часто залишалися дерев'яними. Оборонні комплекси того періоду зберіглися до нашого часу лише частково [14].

На території Волині прикладом такої споруди є Луцький замок, у первісному вигляді якого збережено стіни та вежі. Також, прикладом таких споруд є резиденція князів Острозьких, від якого зберіглася Мурована вежа на схилі замкового пагорба. Вежа складається з двох високих підземних поверхи (порівняно з рівнем подвір'я), що характеризуються потужними готичними склепіннями та наземної частини (наразі двоповерхова, після того як верхній ярус було втрачено). Навіть назва цієї споруди вказує на те, що система укріплень замку складалася не лише з мурованих об'єктів. Це підтверджує й інвентар 1603 року, за даними якого ще у XVII ст. житлові приміщення княжої родини були побудовані з дерева [28].

Пізніше загроза глибоких вторгнень значно зменшилася, тому актуальність будівництва фортець у межах країни пропала, але це не відміняло необхідність захисту прикордонних територій. Майже вся територія нашої країни була заповнена оборонними спорудами, за даними О. Мацюка їх кількість доходила до 5 тис., значна частина яких припадала саме на XVI-XVII ст.

Після того як армію почали забезпечувати вогнепальною зброєю – відбулися зміни і у фортифікації. Середньовічна фортифікація, що була розрахована на доволі примітивну облогову техніку очікувано виявилась не ефективною просто нового озброєння [7].

Перші зміни відбулися з фортецями, де було утилізовані всі виступаючі легкі для руйнування конструкції. В подальшому були зменшені вежі та стіни, але додано рови. За стіною укріплення влаштовували насипи з землі, де могла бути розташована у разі потреби артилерія. Частина землі перед самим ровом також утворювала додатковий

похилий насип, щоб дозволив прикрити стіну. Замість веж почали будувати ронделі, які були відкриті зі сторони тилу. Все це не призвело до очікуваних результатів, тому що фортифікації потребували абсолютних змін, а не локальних модифікацій. З часом вежі та ронделі були замінені п'ятикутною укріпленою будівлею.

Поміж іншої території України значно вирізнялися укріплення на кордонах. До кінця XVIII ст. південну частину нашої країни продовжували атакувати кочові народи, які не мали за мету захват міста, тому необхідності в облозі фортець не було, їх просто обходили. Найбільш ефективним способом оборони від них були суцільні укріплені лінії [32].

Українські землі у складі Польської держави також були прикордонними, там планували побудувати значну кількість засічних ліній та замків, насипати вал уздовж Дністра та оточити його фортецями. З усіх ідей було реалізовано лише будівництво міст-фортець і замків поблизу приток Дністра та декілька фортець на Дніпрі [19].

За часів Російської імперії було спорудження наступні фортифікаційні лінії: Ізюмська (1680-1683 рр.), Торська (1684 р.), Українська (1731-1735 рр.) та Дніпровська (1770-1774 рр.).

Південь України все ще залишається доволі неспокійним місцем, але західний кордон набуває сталих характеристик, що дозволяє там побудувати новітні системи фортифікації. До такої системи відносять комплекс фортифікаційних постів, що створювали на кордоні з Польщею починаючи з 1686 р. Їх будівництво підтверджує значна кількість матеріалів в архівах. Була створена потужна охоронна система, тільки у 1756 році на території України побудували понад 254 довготривалих об'єктів фортифікації [24].

1782 рік був визначним, тому що прикордонні фортифікації почали створювати не тільки з метою захисту території, але й з метою формування митної лінії, яка б допомагала уникнути таємного провозу товарів.

Промислове значення вже на початку 1800-х років знову змінюється на військове.

Друга половина XIX ст. позначена значним скороченням кількості фортець. На перший план вийшло забезпечення шляхів сполучення та залізниць. Класичні фортеці остаточно дискредитували себе у війнах кінця XIX ст. Починаючи з 1920-х років на передній план вийшли укріплені лінії, які були сформовані укріпленими районами [15].

Укріплені лінії становили систему районів, оборонних позицій, вузлів опору та опорних пунктів, які були обладнані довготривалими спорудами фортифікації та загородженнями. Найчастіше влаштовувалися на межі державного кордону й слугували прикриттям важливих напрямків.

Укріплений же район являв собою певну територію на місцевості, яка була облаштована системою як довготривалих так і польових вогневих оборонних споруд. Система доповнювалась різноманітними інженернимим загородженнями та була готова до тривалої оборони [18].

У міжвоєнний період радянські військові значну увагу приділили створенню укріплень на західному та південно-західному кордоні (будівництво відбувалося у три етапи). Саме у період 1929-1936 рр. Побудували основні фортифікаційні споруди Київського, Лeticівського, Новоград-Волинського, Коростенського, Рибницького, Могилів-Ямпільського та Тираспольського укріплених районів.

Другий етап будівництва припадає на 1938-1939 рр., коли були утворені декілька вузлів оборони (Остропільський, Дідовічський) та укріплені райони (Волинський, Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський).

Третій етап 1940-1941 рр. характеризується будівництвом укріплених районів у Ковелі, Володимирі-Волинському, Струмилі, Рава-Руській, Перемишлі та Чернівці. Райони перших двох етапів є складовою "лінії Сталіна", а третього – "лінії Молотова". Укріплені райони мали

певний позитивний вплив на перебіг подій, але в цілому не виправдали всіх покладених надій [34].

Висновки до другого розділу

Пам'ятки оборонної архітектури займають важливе місце в історико-архітектурній спадщині України. Здавна оборонні споруди відігравали важливе значення для населення. Їх зведення пояснюється необхідністю захисту від нападів ворогів.

До перших типів подібних споруд відносять земляні або кам'яні вали та рови, які посилювались дерев'яними палісадами. У процесі розвитку воєнного мистецтва, відбувалося й удосконалення військової та будівничої техніки. З часом почали з'являтися фортеці з кам'яними та дерево-земляними стінами, для яких характерними були злами, парапети, зубці, виступи бійниці (також, були й інші засоби захисту воїнів та ведення бою).

Розвиток автоматичної зброї та зростання потужності артилерійського вогню викликали необхідність будівництва міцних закритих вогневих споруд і сховищ в системі траншей. Для переходу в наступ стали оснащувати вихідні райони, звані інженерними плацдарми. Великого поширення набули нові типи і конструкції фортифікаційних споруд, в тому числі підземні споруди. Для будівництва польових укріплених позицій стали застосовувати залізобетон, броню. Поява танків зумовило необхідність створення різних протитанкових перешкод та використання для цього таких фортифікаційних споруд, як рови, надовби, бар'єри та інші. До кінця війни склалася система польових укріплень, основним елементом яких стали траншеї, обладнані в бойовій і господарських відносинах, і різні вогневі та захисні споруди.

Період між Першою та Другою світовими війнами вивів на перший план у військово-інженерній підготовці створення системи прикордонних

укріплень. Найбільшого поширення набули укріплені райони та укріплені лінії, які використовували для зміцнення сухопутних кордонів.

Друга світова війна показала, що довготривалі фортифікації, що були споруджені перед нею в цілому не виправдали сподівань. На це вплинула значна кількість причин: зростання руйнівної сили засобів ураження, слабкість взаємодії з польовим військом, можливість просто обійти такі укріплені кордони та інші. Найбільшу роль під час війни відіграли саме польові укріплення.

Післявоєнний період характеризується розвитком зброї масового знищення та засобів її доставки до цілі. Відповідно, завдання оборонних споруд значно розширилися. Актуальною стала проблема будівництва захисних споруд цивільної оборони. При цьому не втратили своєї актуальності й оборонні споруди для забезпечення військових потреб та захисту об'єктів тилу, тільки з поправкою на сучасні реалії. Новими напрямками у військовій фортифікації стали уніфікація споруд, механізація їх побудови, поширення землерийної техніки та збірних конструкцій. У довготривалій фортифікації своє значення зберігають конструкції з монолітного та збірного залізобетону. Фортифікація продовжує відігравати значу роль у сучасному військово-інженерному мистецтві.

РОЗДІЛ 3. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ЗАКАРПАТТЯ У ТУРИЗМІ ТА РОЗРОБКА СТРАТЕГІЇ ЇХ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ

3.1. Перелік та основні відомості про оборонні споруди Закарпатської області

Перші фортифікаційні споруди на території сучасної Закарпатської області виникли ще в епоху Дакійського царства (більша частина

розташована на території сучасної Румунії). Фортеці були кам'яними та розташовані між горами, пізніше цю державу завоювали римляни. Нажаль, історичних пам'яток не залишилось [21].

Найбільш відомою оборонною спорудою та справжньою туристичною “візитівкою” Закарпаття є замок **“Паланок”**, який датується XIV-XVI ст. Це один з найбільших фортифікаційних комплексів на території Східної Європи, яким вдалося зберегтися до нашого часу повністю.

Замок побудували на місці де колись існував дерев'яний град слов'ян, який був споруджений ще до формування Київської Русі як держави. Перші писемні згадки про кам'яний паланок відносять до 1100-х рр., саме у цей період за наказом угорського короля Ласло I дерев'яну фортецю міста Мукачево було укріплено кам'яними станами. Оборонна споруда мала захищати від набігів кочівних народів.

У 1241 році замок та й усе місто було зруйновано ордою хана Батия. Під кінець XIII ст. ці території на декілька десятиків років увійшли до складу Галицької Русі, але потім знову відійшли угорцям. У 1321 р. угорський правитель ініціював реконструкцію замку, яка була проведена італійськими майстрами, які й надалі їй характерні риси класичного середньовічного замку Західної Європи.

Народна назва Мукачівського замку – “Паланок” походить від дубового частоколу (паланку), який було укріплено глибокий рів та вал поблизу фортеці.

Наразі, замок в Мукачеві є одним з найбільших музеїв країні, серед експонатів якого представлені: знаряддя праці кам'яного віку та мідно-бронзової доби; зброя та речі побуту від періоду кельтів до пізнього середньовіччя.

У відділі етнографії музею можна дізнатися про культуру, побут та мистецтво жителів Закарпаття, а у картинній галереї представлені роботи

видатних художників та унікальна старовинна колекція ікон. На території фортеці також проводять виставку сучасних скульптур.

Туристи можуть відвідати художній салон-магазин та придбати вироби декоративно-прикладного мистецтва. Бастіони замку запрошують на горнятко кави під неймовірні краєвиди. Планується проект залучення інвестицій, відповідно до якого частина замку стане елітним готелем та рестораном середньовічного стилю. Також, на території комплексу планують влаштовувати лицарські шоу з участю туристів [17].

Ужгородський замок датується XIII-XVIII ст., що робить його найстарішою фортифікаційною спорудою Закарпаття та однією з найстаріших у всій Україні. На місці сучасного замку починаючи з VII ст. існувало дерев'яне укріплення білих хорватів, яке неодноразово руйнувалося аварами та угорцями, але потім відбудовувалося.

У 1691 році замок став приватною власністю угорського феодала М. Берчені, саме тоді після ремонтних робіт він набув сучасного вигляду. У 1703-1711 рр. під час війни замок було значно пошкоджено та перетворено на церковну гімназію.

Фортеця має форму неправильного чотирикутника та масивні башти на кутах. На старовинне походження споруди вказує монолітна кладка, колони романського та готичного стилів. З трьох сторін замок оточує рів, а з четвертої – урвище. До 1700-х років єдиним входом до замку був підвісний міст, від нього збереглися до наших днів лише отвори для ланцюгів. Над в'їздною брамою вказані дати основних реконструкцій (1598 р., 1653 р.).

Зараз на території замку розміщена експозиція Закарпатського обласного краєзнавчого музею. Вона налічує понад 120 тис. Експонатів та дає гарне уявлення про історію цього регіону та його населення. Цікавою розвагою для туристів є аутентична кузня, де майстри зможуть виготовити

ковальський вибір на ваш вибір. Туристи можуть навіть прийняти у цьому участь.

Створено міжнародний проект інвестицій, який передбачає повну реставрацію та відродження замку як туристично-розважального комплексу. Відповідно до цього проекту – частина кімнат має відійти під люксові готельні номер, а у підземних приміщеннях замку планують відкрити ресторан у лицарському стилі з традиційною кухнею. Серед розважальних програм знову ж таки розглядають своєрідний “лицарський зал”, де можна приміряти одяг лицарів та спробувати постріляти з лука й арбалету.

Невицький замок побудували у проміжку XIII-XVII ст. на північ від Ужгорода. Він знаходиться у стратегічно важливому місці ан шляху до центру області. Завдяки ньому контролювали прохід Ужанською долиною, через яку проходили торгові шляхи.

Перші письмові згадки датуються XIV ст., тоді замок являв собою родову феодальну вотчину укріплену ровом та валом. У 1644 році замок зруйнували під час облоги, після чого з’явилися містичні легенди про це місце й воно залишалося закинутим.

Невицький замок являє собою зараз напівруїни, але час від часу з 1990-х років тут проводяться роботи археологів. Для цього замку також створений проект з реставрації, який передбачає його перетворення на готельно-розважальний комплекс міжнародного рівня. Як і у попередніх фортецях, планують зберегти автентичний інтер’єр середньовічного замку. Туристам, окрім кімнат для розміщення та лицарського ресторану, будуть доступні винні підвали (наповнені місцевим закарпатським вином), музейні експозиції, майстерні ремісників та інші розваги.

Якщо попередні два плани планують відкрити люксові готелі, то Невицький замок буде розрахований на відвідувачів середнього класу. На

природі поблизу замку планують створити полігон для лицарських ігор та змагань [38].

У XV ст. Барон Пероні побудував **Чинадіївський замок**, який являв собою замок із двох поверхів зі стрільницями та баштами. На території замку розташовано два підземних ходи до долини Латориці.

У 2001 році замок відділи у аренду (концесію) художнику Й. Бартошу. Разом з дружиною та однодумцями чоловік своїми силами врятував споруду від руйнування. Зараз повністю відреставровано перший поверх будівлі. На території комплексу проводять локальні та міжнародні заходи мистецтва. Починаючи з 2012 року на території замку щороку проходить міжнародний фестиваль, який присвячений культурі Середньовіччя – “Срібний Татош”.

Боржавський замок – одна з найдавніших оборонних споруд Закарпатської області. Розташована поблизу с. Вари, але до нашого часу збереглися тільки руїни. За найпоширенішою теорією – побудований на місці Боржавського городища (IX ст.). Цікавим є, що спочатку городище побудувала на правому березі р. Боржави, але з часом русло змінилось і замок перемістився на лівий берег. Замок являв собою майданчик трикутної форми розміром 120 м на 110 м та був укріплений валом [42].

Бронецький замок зберігвся у вигляді руїн поблизу с. Бронька. Це одна з найперших середньовічних кам'яних фортець регіону. На території руїн все ще знаходять цінні речі, що належали власникам та мешканцям замку.

Пам'ятку наразі визнали непридатною для археологічного вивчення, тому що повністю відсутній культурний шар (результат законних та незаконних розкопок на території комплексу). Остання експедиція проводилась Ужгородським національним університетом у 2008 році, під час неї були виявлені наслідки роботи чорних археологів та знищений культурний шар.

Раніше на території області існував **Хустський замок** (XI-XVIII ст.). Пам'ятка архітектури розташована у м. Хуст. Замок будували угорськи королі для захисту соляного шляху та прикордонних територій. Будівництво замку тривало у 1090-1191 рр. У 1798 році несприятливими погодніми умовами було пошкоджено останню вежу замку, після чого влада надала право місцевій громаді на розбирання каміння. Останньою була східна стіна, яку остаточно зруйнували ще у 1799 р. Зараз туристи зможуть побачити тільки окремі фрагменти руїн [14].

Королевський замок або **Замок Нелаб** розташований поблизу смт Королеве та є видатною пам'яткою фортифікаційних споруд. Унікальність замку полягає в тому, що він розташований на горі, що віддалена від інших гір приблизно на 2 км.

Зберіглися тільки окремі фрагменти замку. На території замкового комплексу періодично проводять розкопки. Туристи мають можливість піднятися на Замкову гору та помилуватися на чудові краєвиди.

Середнянський замок розташований поблизу смт Середнє. Замок був утворений чотирикутною вежею, висота вежі – 20 м, товщина стіни – 2,6 м. Є унікальним для Закарпаття прикладом романського стилю. Збереглися окремі фрагменти, за станом наближені більше до руїн.

На території Закарпатської області знаходяться також руїни феодального замку XII-XIII ст. **Квасівський замок** був побудований у традиціях романського стилю для контролю та захисту соляного й торгівельного шляхів. Розташований поблизу с. Квасово на скелі, зберігся рів, яким був оточений замок. Ранній зразок середньовічного фортифікаційного мистецтва [18].

Руїни **Вишківського замку** розташовані поблизу смт Вишково. Для будівництва була обрана гора заввишки 589 м, що розташована у межах Гутинського масиву. Недалеко від замку проходить сучасний кордон між

Україною та Румунією. Гора на якій розташований замок отримала назву Варгедь, що з угорської мови перекладається як замкова гора.

Виноградівський замок або Замок Канків розташований на схід від м. Виноградів. До нашого часу цей приклад фортифікації повністю не зберігся. Процес руйнування все ще відбувається, місцеві жителі також активно цьому сприяють. До сьогодні збереглися два фрагменти, які оточені присадибними ділянками місцевих жителів та виноградниками. Найкраще збережені стіни та монументальний фундамент каплиці, яка цілком імовірно раніше була замковою вежою [21].

3.2. Ефективність сучасного використання оборонних споруд Закарпаття

Для того, щоб здійснити оцінку ефективності використання оборонних споруд у туризмі, перш за все треба ознайомитися з існуючими пропозиціями на ринку.

1) Туроператор “Відвідай” пропонує дводенну автобусну екскурсію «10 замків Закарпаття». У рамках даної екскурсії туристи зможуть відвідати більшість фортифікаційних споруд регіону, ознайомитися з традиціями та пожити в автентичних сільських садибах.

2) «Андреоллі тур» запрошує на одноденний тур під назвою «Краса та велич замків Закарпаття». Ви зможете за 13 годин автобусного туру побачити оборонні споруди, що збереглися на території Закарпатської області.

3) «ЕтноСвіт» може запропонувати одноденну 12-годинну автобусну екскурсію «Замки Закарпаття». У рамках екскурсії пропонують оглянути два замки – Ужгородський та Паланок.

Також існує певна кількість пропозицій з поміткою «не актуально». Серед всіх оборонних споруд до популярних туристичних місць можна

віднести Мукачевській, Ужгородській та Чинадіївській замки, які зараз є музеями та справжніми “візитівками” області.

Отже, на сучасному туристичному ринку доволі незначна кількість турів чи екскурсій у рамках яких можна відвідати замки Закарпаття, також певна кількість з них помічена як «не актуально», що означає не високий попит на них як єдиного пункту призначення. При цьому для туристів регіону відвідування замків часто стає важливим пунктом, що позитивно впливає на їх популярність.

На основі аналізу існуючих пропозицій на туристичному ринку України, можна оцінити ефективність використання оборонних споруд Закарпаття.

Оборонні споруди є частиною культурної спадщини країни, що мають велику історичну, архітектурну та естетичну цінність. Часто поєднуючи в собі елементи природного та антропогенного походження (адже в більшості випадків подібні споруди будують на місцевості з відповідним ландшафтом), вони стають прикрасою місцевості.

На території Закарпатської області розташовано 12 замків та інші унікальні архітектурні об’єкти. Більшість замків знаходять у незадовільному стані, що підтверджує неефективне використання туристичного потенціалу цих оборонних споруд.

Як мінімум на половині об’єктів зі списку замків області, все що зможуть побачити туристи – занедбаність та абсолютна байдужість місцевого населення, котре нерідко ще й використовує руїни замків для свої господарських потреб.

Європейських досвід показує, що державна монополія на володіння такими спорудами не є ефективною. Значна частина замків Європи належать нащадкам аристократії чи новим власникам, але при цьому все ще залишаються доступними для туристів. Український досвід надання замків у приватну власність є як негативний (палац у Старому Роздолі), так

і позитивний (Чинадіївський замок). На території України це має здійснювати все-таки з певними обмеженнями та державним контролем.

Проблемою є й те, що місцеве керівництво не прикладає зусиль для популяризації замкового туризму в регіоні, хоча область один з українських лідерів за цим показником. Закарпатський регіон приймає велику кількість туристів, тому оборонні споруди мають величезний потенціал перетворення на популярні атракції, якщо будуть прикладені відповідні зусилля.

3.3. Стратегія популяризації замкового туризму на території Закарпатської області

Основними оборонними об'єктами Закарпатської області є замки, тому раціональним буде підвищити ефективність використання даних споруд у туризмі. Для популяризації замкового туризму необхідно значно змінити сучасне законодавство у сфері охорони та збереження культурної спадщини, адже значна частина замків України зруйнована або знаходиться в аварійному стані.

За кордоном активно практикують концесію, тобто передають замки, які належать державі або територіальним громадам у тимчасову аренду приватним компаніям. Українське законодавство також містить інформацію щодо запровадження концесійного механізму (Закон України "Про концесії" Верховної Ради України від 16.07.1999 року), але широкої популярності дане явище не набуло.

Також, за кордоном стандартною практикою є продаж замків у приватну власність. При цьому ціни на подібні об'єкти не є занадто великими й можуть розпочинатися від 275 тис. євро. Перехід замку до приватної власності не завжди гарантує подальшу його доступність для туристів, але як мінімум проводяться роботи з реставрації, що допомагає

зберегти культурну спадщину. В Україні досвід продажу замків є скоріше негативним. Так одного разу у приватну власність бізнесмену перейшов палац графів Лянцкоронських (побудований у XVIII ст., Старий Розділ). Палац площею 4 тис. км² разом з 12 га парку коштував 460 тис. грн. Новий власник колишнього санаторію вивіз всі цінності із замку, які не були коректно оцінені перед продажом (поговорювали, що вартість дійшла до 6 млн. дол.). Місцеві жителі замість бажаних робочих місць (сподівалися, що роботу санаторію відновлять) отримали заборону на відвідування території палацу. Роботи з реставрації також ніхто не проводить. Наслідком такого невдалого продажу стало те, що на території України таку практику заблокували та створили список об'єктів, які неможливо передати у приватну власність.

Для збереження та відновлення пам'яток культури необхідним є стабільне фінансування, яке може бути забезпечене декількома джерелами:

- фінансування з Державного бюджету України або місцевих бюджетів;
- позабюджетне ж фінансування може забезпечуватися банківськими кредитами, платежами за користування природними туристичними ресурсами, власними коштами підприємств галузі туризму, інвесторами, місцевими зборами, грантами, благодійними внесками та спонсорською допомогою.

Щоб замок як туристичний об'єкт став прибутковим потрібно відповідально підійти до розроблення стратегій із залучення та задоволення потреб якомога більшої кількості відвідувачів:

- потрібно забезпечити доступний графік відвідування замку (що дозволить туристам як планувати свої подорожі, так і залучати спонтанних відвідувачів);
- важливо встановити значну кількість чітких вказівників, які будуть приваблювати туристів та вказувати дорогу;

- наявність зручної стоянки для транспортних засобів з твердим покриттям;
- необхідно, щоб територія замкового комплексу змогла задовольнити й природні потреби туристів (заклади харчування, готелі, громадські вбиральні);
- розробка брошур з основною інформацією про туристичний об'єкт, які б надавалися одразу при купівлі квитків та були доступні декількома мовами;
- організація додакових розваг - костюмовані вистави, атракціони, автомати для фотографування, палатки з аутентичною їжею та напоями, сувенірні лавки;
- встановлення єдиної плати для доступу до всього замкового комплексу (додаткові розваги за окрему плату);
- створення гнучкої системи знижок (знижена ціна для пільгових категорій населення, сезонні ціни, абонемент на багаторазове відвідування);
- можливість арендувати приміщення замку для проведення прийомів, зустрічей, вечірок.

Враховуючи українські реалії, щоб зберегти пам'ятки історії та архітектури України варто провести наступні заходи:

- встановити необхідний для утримання пам'ятки в належному стані рівень оплати за відвідування пам'яток;
- популяризувати практику концесії, але з чітким державним контролем;
- спростити процедуру отримання пільг та довгострокових кредитів для отримання коштів на реставраційні роботи;
- більшість фортифікаційних споруд України характеризуються відсутністю системи каналізації та електрики - на їх проведення потенційний орендар повинен мати значну кількість дозволів, надання яких також необхідно спростити (але при цьому важливо зберегти певний

контроль, який би забезпечив позитивні наслідки від такого осучаснення старовинних споруд);

- створення на державному рівні привабливих для інвестування умов допоможе Україні відновити свою історичну спадщину та створити необхідну інфраструктуру, що у свою чергу однозначно позитивно впливатиме на розвиток туристичної галузі в цілому;

- забезпечити можливість формування на основі фортифікаційних споруд об'єктів комерції (готелі, пансіонати, музейні комплекси, санаторії, ресторани).

Прикладом успішного залучення інвесторів є Туреччина, яка зараз є одним із найпопулярніших напрямків для туристів не тільки з України, але й зі всіх країн колишнього радянського союзу. Влада цієї країни надавала можливість взяти в оренду на 49 років земельний наділ за мінімальну плату, але разом із зобов'язанням побудувати там готель. Бажаючим також були доступні безвідсоткові кредити та звільнення від жодних податків на 5 років. Пізніше, подібні схеми використовували керівництво Єгипту та Тунісу.

Зараз бажаючі побудувати туристичний об'єкт на Кіпрі за рішенням уряду цієї країни можуть орендувати земельну ділянку на 99 років (у договорі також вказано можливість подальшого продовження договору на такий же період).

Залучити інвесторів можна також шляхом передачі певного відсотку акцій компанії, що відповідає розміру грошових інвестицій. У світовій практиці часто при складанні інвестиційного договору додають наступні привабливі для інвесторів умови:

- передання частини об'єкта у власність по завершенню будівництва;
- гарантія певного відсотку від майбутнього прибутку;
- запезпечення квоти на місця (наприклад, частка номерів у готелі).

Для залучення іноземних інвестицій ефективним буде створення локальних зон вільного підприємництва об'єктів туристичної галузі. Вони обов'язково мають бути розташовані в межах територій з необхідним набором природних умов та ресурсів. Відповідно до статистики, найбільш надійне джерело фінансування – власні кошти компанії, найбільш популярне – позики. При цьому за стандартних умов такі позики дуже жорстко контролюються (можливо отримати тільки під цінну заставу).

Висновки до третього розділу

Світова практику показує, що для розвитку туризму найнеобхіднішими факторами є саме значний природний та культурний потенціал. Це підтверджується тим, що доволі часто не дуже розвинуті в економічному плані країни стають найпопулярнішими напрямками на туристичному ринку.

Закарпатська область має сприятливе географічне положення, яке доповнено багатою історико-культурно спадщиною, що відкриває перед нею неймовірні можливості. Однією з головних умов реалізації туристичного потенціалу цього району є активна державна політика спрямована на підтримку розвитку туризму та рекреації.

Закарпаття виглядає перспективним регіоном для розвитку пізнавального туризму. Територія області ввібрала у себе традиції та звичаї понад 70 національностей, що знайшло своє відображення і в архітектурі. Додатковою перевагою є неповторні гірські пейзажі.

У структурі туристично-рекреаційних ресурсів області – оборонні споруди займають важливе місце. На державному обліку в області перебуває 152 пам'ятки старовини. Замки області давно перетворилися на своєрідну туристичну “візитівку”, особливо – мукачевський “Палано, Ужгородський та Чинадіївський. Нажаль, більшості замків просто

необхідні термінові реставраційні та природоохоронні роботи. Важливим є відновлення, збереження та ефективного використання туристичного потенціалу області, що у подальшому стане міцним фундаментом для розвитку туристичної галузі області та всієї країни.

ВИСНОВКИ

Оборонними спорудами називають вид фортифікаційних споруд, що зводяться з метою забезпечення військам умов для ведення оборони, зменшення їх втрат та ускладнення наступу супротивника.

Український архітектор Олександр Лесик запропонував класифікувати всі замки та монастирі на території країни за придатністю пам'яток для розміщення в них функціональних груп приміщень закладів відпочинку й туризму.

Докторі історичних наук Орест Мацюк пропонує наступну класифікація оборонних споруд: давньоруські укріплені городища, міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення, сторожові вежі, оборонні дзвіниці.

Усі наявні в Україні об'єкти історико-культурної спадщини перебувають під охороною держави. Діє спеціальний Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8.06.2000 р. № 1805-ІІІ, що регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони національної культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Оборонні споруди як складова культурної спадщини України відносяться до групи культурно-історичних туристсько-рекреаційних ресурсів, є елементом архітектурної та історичної підгруп. Важливість оборонних пам'яток пов'язана з великою історичною, архітектурною, естетичною цінністю, яку вони несуть у собі, часто стаючи прикрасою природного чи антропогенного ландшафту. На сьогодні привабливість оборонних споруд як об'єктів туристського інтересу обумовлюється їх пізнавальною, атрактивною, естетичною, утилітарною, рекреаційною цінностями. Зважаючи на значення фортифікаційних споруд для туризму та рекреації, можна стверджувати, що необхідно проводити роботи з їх

дослідження та вивчення. Особливо це стосується питань відновлення, використання, збереження культурного середовища життя людини, що сприятиме соціально-культурному розвитку регіонів та країни в цілому.

Пам'ятки оборонної архітектури займають важливе місце в історико-архітектурній спадщині України. Здавна оборонні споруди відігравали важливе значення для населення. Їх зведення пояснюється необхідністю захисту від нападів ворогів.

До перших типів подібних споруд відносять земляні або кам'яні вали та рови, які посилювались дерев'яними палісадами. У процесі розвитку воєнного мистецтва, відбувалося й удосконалення військової та будівничої техніки. З часом почали з'являтися фортеці з кам'яними та дерево-земляними стінами, для яких характерними були злами, парапети, зубці, виступи бійниці (також, були й інші засоби захисту воїнів та ведення бою).

Розвиток автоматичної зброї та зростання потужності артилерійського вогню викликали необхідність будівництва міцних закритих вогневих споруд і сховищ в системі траншей. Для переходу в наступ стали оснащувати вихідні райони, звані інженерними плацдарми. Великого поширення набули нові типи і конструкції фортифікаційних споруд, в тому числі підземні споруди. Для будівництва польових укріплених позицій стали застосовувати залізобетон, броню. Поява танків зумовило необхідність створення різних протитанкових перешкод та використання для цього таких фортифікаційних споруд, як рови, надовби, бар'єри та інші. До кінця війни склалася система польових укріплень, основним елементом яких стали траншеї, обладнані в бойовій і господарських відносинах, і різні вогневі та захисні споруди.

Період між Першою та Другою світовими війнами вивів на перший план у військово-інженерній підготовці створення системи прикордонних укріплень. Найбільшого поширення набули укріплені райони та укріплені лінії, які використовували для зміцнення сухопутних кордонів.

Друга світова війна показала, що довготривалі фортифікації, що були споруджені перед нею вцілому не виправдали сподівань. На це вплинула значна кількість причин: зростання руйнівної сили засобів ураження, слабкість взаємодії з польовим військом, можливість просто обійти такі укріплені кордони та інші. Найбільшу роль під час війни відіграли саме польові укріплення.

Післявоєнний період характеризується розвитком зброї масового знищення та засобів її доставки до цілі. Відповідно, завдання оборонних споруд значно розширилися. Актуальною стала проблема будівництва захисних споруд цивільної оборони. При цьому не втратили своєї актуальності й оборонні споруди для забезпечення військових потреб та захисту об'єктів тилу, тільки з поправкою на сучасні реалії. Новими напрямками у військовій фортифікації стали уніфікація споруд, механізація їх побудови, поширення землерийної техніки та збірних конструкцій. У довготривалій фортифікації своє значення зберігають конструкції з монолітного та збірного залізобетону. Фортифікація продовжує відігравати значу роль у сучасному військово-інженерному мистецтві.

Світова практику показує, що для розвитку туризму найнеобхіднішими факторами є саме значний природний та культурний потенціал. Це підтверджується тим, що доволі часто не дуже розвинуті в економічному плані країни стають найпопулярнішими напрямками на туристичному ринку.

Закарпатська область має сприятливе географічне положення, яке доповнено багатоманітною історико-культурною спадщиною, що відкриває перед нею неймовірні можливості. Однією з головних умов реалізації туристичного потенціалу цього району є активна державна політика спрямована на підтримку розвитку туризму та рекреації.

Закарпаття виглядає перспективним регіоном для розвитку пізнавального туризму. Територія області ввібрала у себе традиції та звичаї понад 70 національностей, що знайшло своє відображення і в архітектурі. Додатковою перевагою є неповторні гірські пейзажі.

У структурі туристично-рекреаційних ресурсів області – оборонні споруди займають важливе місце. На державному обліку в області перебуває 152 пам'ятки старовини. Замки області давно перетворилися на своєрідну туристичну “візитівку”, особливо – мукачевський “Палано, Ужгородський та Чинадіївський. Нажаль, більшості замків просто необхідні термінові реставраційні та природоохоронні роботи. Важливим є відновлення, збереження та ефективного використання туристичного потенціалу області, що у подальшому стане міцним фундаментом для розвитку туристичної галузі області та всієї країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніпко Н. Сучасний стан рекреаційно-туристичного використання середньовічних замків та фортець Карпато-Подільського регіону України / Н. Аніпко // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – 2010.
2. Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. - Ужгород, 2001.
3. Бейдик О.О. Рекреаційні ресурси України. – 2-ге вид. – К: Альтпрес, 2010.
4. Варга С. Мукачівський замок Паланок. - Ужгород, 2002.
5. Гладкова Л.М. Тайны Среднянского замка // Carpatica - Карпатика. Давнина і сучасність. - Ужгород, 2005. - Вип.33.
6. Грицюк, В. М. Фортифікація скіфів / В. М. Грицюк. – К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2001.
7. Дзембас О. Хронологічні горизонти пам'ятки Невицький замок // Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. - Ужгород, 2004. - Вип.VI. - С.180-190.
8. Дзембас О.В. Деякі наслідки робіт Невицької археологічної експедиції в 2004 році // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 2005. – Вип.VII. – С.240-254.
9. Дзембас О.В. Дослідження Невицького замку у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С.121-123.
10. Дзембас О.В. Роботи на Невицькому замку у 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С.119-120.
11. Дзембас О.В. Хронологічні горизонти та етапи забудови Невицького замку // Carpatica - Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. - Ужгород, 2001. - Вип.13. - С.249-257.

12. Закон України Про охорону культурної спадщини від 08.06.2000 №1805-III
13. Закон України Про туризм від 15.09.1995 № 324/95-ВР
14. Замок Паланок. Справочник. - Ужгород, 2002.
15. Кобаль Й.В. Ужгород відомий та невідомий. - Львів, 2003.
16. Лучкай М. Історія карпатських русинів. - Ужгород, 1999-2000. - Т.1-2.
17. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. Туристичні ресурси України.
18. Навчальний посібник. – К.: Альтпрес, 2007.
19. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України / О. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 2005. – 192 с.
20. Міськов І. Розвиток торгівлі у містах та містечках Верхнього Потисся (XIII – XV ст.) // Науковий вісник УжНУ. Серія “Історія”. - Ужгород, 2002. - №6. - С.39-42.
21. Мудра Ю.І. Наш край – наша історія. – Ужгород, 1994.
22. Носов, К. С. Осадная техника Античности и средневековья / К. С. Носов. – СПб.: ООО „Издательство „Полигон”, 2003.
23. Олашин М.В. Історія Закарпаття. - Мукачево, 1992.
24. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теоретичні основи туризмології: Навч. посібн. – К.: Ніка-Центр, 2005.
25. Пам’ятки архітектури і містобудування України : довідн. Держреєстру нац.- культ. надбання / За ред. А.П. Мардера, В.В. Вечерського. – К. : Техніка, 2000. – 664 с.
26. Панця Е. Хустський замок. - Ужгород, 1998.
27. Пап С. Історія Закарпаття. - Івано-Франківськ, 2002. - Т.1-2.
28. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство: [навч. посіб. за ред. проф. Ф.Д. Заставного] / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський. – К.: Знання, 2012.

29. Полное собрание русских летописей. – Т.2. Ипатьевская летопись. – М., 2001.
30. Поп Д.И. Замки Подкарпатской Руси. Мукачево. - Ужгород, 2002.
31. Поп Д.И. Замки Подкарпатской Руси: Хустский замок. - Ужгород, 2002.
32. Поп Д.И. Мукачево. - Ужгород, 2005.
33. Поп Д.И., Поп И.И. Замки Подкарпатской Руси. - Ужгород, 2004.
34. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. - Ужгород, 2001.
35. Попова О., Соколова Н. Деякі особливості досліджень вітчизняної історії у працях київських істориків ХІХ століття (джерелознавчий аспект). // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2016.
36. Прикарпаття: спадщина віків: історикокультурологічне видання / за ред. М.В. Кугутяка. – Львів : Манускрипт, 2006. – С. 164–186.
37. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
38. Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся зламу I – II тис. н.е. // Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. – Ужгород, 2005. – Вип.33. - С.132- 156. Сахарова Л.Й., Тягур Ю.І. Замки Закарпаття. Віхи історії. - Ужгород, 2001.
39. Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. / М.Ф. Рожко. — С. 86–97.
40. Рутинський М.Й. Географія туризму України. Навчально-методичний посібник: Вид. 2-ге, переробл. і доп. / М.Й. Рутинський – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
41. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження : навч. посіб. / М.Й. Рутинський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.

42. Тищенко К. Про кельтську спадщину деревлян // Україна. Наука і культура. Вип. 32. – К., 2004. – С. 150-179.
43. Троян М.В. Мукачевський замок. - Ужгород, 1982.
44. Троян М.В. Хустський замок. Історико - краєзнавчий нарис. -Ужгород, 1980.
45. Троян М.В., Рішко М.В. Хуст. Путівник. - Ужгород, 1982.
46. Ужгород. Путівник. - Ужгород, 2001.
47. Ужгородський замок // Закарпатський краєзнавчий музей. Довідник. - Ужгород, 2002.
48. Украинские Карпаты. История. – К., 1989.
49. Україна. 500 куточків, які варто відвідати : путівник / уклад. Ю.С. Воронцова. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2011. – 416 с.
50. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2007.
51. Шикеринець В.В. Становлення та тенденції розвитку місцевого управління в Україні : монографія / В.В. Шикеринець ; [за наук. ред. д. держ. упр., проф. О.Я. Лазора] / Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 31.
52. Закарпатська обласна рада » Замки Закарпаття. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakarpat-rada.gov.ua/zakarpatya/infrastruktura/zamky-zakarpatya/>
53. Замки Закарпаття - відображення різних епох, народів і цінностей. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://prokarpaty-tour.info/uk/zamki-zakarpatia/>
54. Замки Закарпаття - Туристична Інформація про Львів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.inlviv.info/tours/transcarpathian/uk/>
55. Замки Закарпаття, історія та фото замків на Закарпатті. Сьогодення фортець. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://pmg.ua/life/77044->

nayvidomishi-zamky-zakarpattya-neymovirnoi-krasy-ta-chymaloi-istorychnoi-cinnosti-nimi-svidky

56. Замки Закарпаття. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sanatorii-zakarpattia.com/ua/bloh/zamki-zakarpattja/>

57. Замки Закарпаття. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tirastour.com.ua/ekskursiji-v-karpati/zamky-zakarpattia>

58. Мініатюрні замки Закарпаття покажуть туристам вже цими вихідними. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3118141-miniaturni-zamki-zakarpattia-pokazut-turistam-vze-cimi-vihidnimi.html>

59. Тур Замки Закарпаття — трехдневный тур из Одессы. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://veselkatour.com.ua/tour/zamki-zakarpattya-089/>